

ΘΕΟΛΟΓΙΑ

ΤΡΙΜΗΝΟΝ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟΝ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΝ

ΤΟΜΟΣ ΛΓ'

ΟΚΤΩΒΡΙΟΣ - ΔΕΚΕΜΒΡΙΟΣ 1962

ΤΕΥΧΟΣ Δ'

ΑΜΒΡΟΣΙΑΝΟΣ Ἡ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΚΟΣ ΤΥΠΟΣ ΤΩΝ ΜΕΔΙΟΛΑΝΩΝ

ΥΠΟ

ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΥ Ν. ΤΡΕΜΠΕΛΑ

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Α'

ΑΡΧΑΙ ΚΑΙ ΠΗΓΑΙ ΤΟΥ ΑΜΒΡΟΣΙΑΝΟΥ ΤΥΠΟΥ

1. Ὀνομασία.

Ὁ λειτουργικός οὗτος τύπος ἀκριβέστερον δέον νὰ ὀνομάζεται ἀπὸ τῆς πόλεως τῶν Μεδιολάνων, ἐνθα ἐκράτησε πρὶν ἢ ὁ Ἀμβρόσιος ἀναδειχθῆ ἑπίσκοπος τῆς ἐκκλησίας ταύτης. Ὀνομάζεται ὅμως καὶ Ἀμβροσιανός, μολοντί δὲν ἔχομεν ἀπόδειξιν τινα πείθουσαν, ὅτι ὁ Ἀμβρόσιος συνέστησεν αὐτόν. Δὲν ὀφείλεται ἐν τούτοις ἡ ὀνομασία αὕτη εἰς μόνον τὸ γεγονός, ὅτι ὁ Ἀμβρόσιος ὑπῆρξε περικλεῆς ἐπίσκοπος τῆς πόλεως ταύτης, ἀλλὰ συνετέλεσεν ἴσως εἰς τὸ νὰ ὀνομασθῆ καὶ ἀπὸ τούτου ὁ τύπος οὗτος Ἀμβροσιανός, καὶ τὸ ὅτι εἰσήγαγεν εἰς ἀντίδρασιν κατὰ τῶν Ἀρειανῶν τὸ ἀντιφωνικὸν ᾄσμα, ἀντικαταστήσας δι' αὐτοῦ τὸ κατὰ τὰ πρῶτα ἔτη τῆς ἀρχιερατείας αὐτοῦ κρατοῦν ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ τῶν Μεδιολάνων ἀπλούστερον μέλος, τὸ πρὸς ἐμμελῆ μᾶλλον ἀπαγγελίαν προσομοιάζον, ὡς ἐμφαίνεται ἐκ ρητῆς μαρτυρίας τοῦ Αὐγουστίνου, ἐνθουμουμένου τὸ κατὰ τὰς πρῶτας ἡμέρας τῆς ἐπιστροφῆς ἐν χρήσει ὄν ἀπλοῦν, ἀλλὰ κατανύσσον ἐκεῖνο ᾄσμα καὶ προτιμῶντος αὐτὸ τοῦ ἡδύνοντος μὲν τὴν ἀκοήν, ἀλλὰ μὴ συντελοῦντος, ὅσον ἐκεῖνο, εἰς τὴν ἀνύψωσιν τῆς διανοίας ἀντιφωνικοῦ καὶ περισσότερον τεχνικοῦ καὶ ἐμμελοῦς νέου ᾄσματος¹. Ἐπὶ πλέον ὁ Ἀμβρόσιος πρὸς στηριγμὸν τοῦ ποιμνίου αὐτοῦ εἰς τὴν ἀληθῆ περὶ Τριάδος διδασκαλίαν συνέταξε καὶ νέους ὕμνους, τοὺς ὁποίους εἰσήγαγεν εἰς τὴν λατρείαν. Ἀλλὰ καὶ ἄλλας τινὰς μεταρρυθμίσεις εἰσήγαγεν ὁ Ἀμβρόσιος. Δὲν ὑπάρχει δὲ ἀμφιβολία, ὅτι εἰς τὰς μεταρρυθμίσεις του ταύτας ὁ Ἀμβρόσιος ἐπηρέασθη οὐ μόνον ἐκ τῆς ἐν Ρώμῃ, ἀλλὰ καὶ ἐκ τῆς λειτουργικῆς πράξεως τῆς Ἀνατολῆς. Διότι καθὼς παρετήρησεν ὁ Α. Harnack², καίτοι ἡ πνευματικὴ φύσις καὶ ὁ ἐν γένει χαρακτήρ τοῦ Ἀμβροσίου ὑπῆρξαν

1. Confes. IX, 7 M. L. 32,770.

2. Geschichte altchristlichen Literatur τόμ. I σελ. LV.

βαθέως ρωμαϊκά, ὅμως καὶ κατὰ τὴν παιδείουσιν αὐτοῦ, ἀλλὰ καὶ κατὰ τὰς συμπαθείας του ἦτο περισσότερο "Ἕλλην παρὰ Λατίνος. Πάντως ὅμως παρὰ τὰς εἰς τὴν λειτουργίαν τῶν Μεδιολάνων εἰσαχθείσας παρ' αὐτοῦ μεταρρυθμίσεις, δὲν χωρεῖ ἀμφιβολία τις περὶ τοῦ ἔτι καὶ πρὸ τοῦ Ἀμβροσίου ἢ λειτουργία αὕτη εἶχε χαρακτηριστικὰ διακρίνοντα αὐτὴν σαφῶς τοῦ Ρωμαϊκοῦ τύπου.

Ἐν χρόνοις δὲ μεταγενεστέροις πῶς ἐπὶ τοῦ πάπα Ἀδριανοῦ καὶ Καρόλου τοῦ μεγάλου αἱ διακρίνουσαι τὸν Ἀμβροσιανὸν τύπον ἀπὸ τοῦ ρωμαϊκοῦ διαφοραὶ ἦσαν τοσοῦτον ἐμφανεῖς, ὥστε ἐν συνόδῳ τινὶ τῆς Ρώμης διετυπώθησαν διαμαρτυρίαι διὰ τὰς διαφορὰς ταύτας. Παρὰ τὰς γενομένας δ' ἐπανειλημμένως ἀποπειράς πρὸς ἄρσιν τῶν διαφορῶν τούτων, ὁ Ἀμβροσιανὸς τύπος οὐ μόνον διετηρήθη, ἀλλὰ καὶ διεδίδετο καὶ πέραν τῶν ἐπισκοπῶν, τῶν ἐξαρτωμένων ἐκ τῆς Μητροπόλεως τῶν Μεδιολάνων, εἰς τὰς ἐκκλησίας τῶν γειτονικῶν χωρῶν.

2. Διάδοσις τοῦ Ἀμβροσιανοῦ τύπου.

Ὁ Ἀμβροσιανὸς τύπος, καθὼς λέγει ὁ Duchesne³, ἠκολουθεῖτο, ὡς διαπιστοῦται ἐκ πολυαρίθμων τεκμηρίων, ὑπὸ τῶν ἐκκλησιῶν τῆς βορείου Ἰταλίας. Ἐπειδὴ δὲ ὁ ἐν λόγῳ συγγραφεὺς οὐχὶ ἀπιθάνως ταυτίζει τὸν Ἀμβροσιανὸν πρὸς τὸν Γαλλικανικὸν τύπον, προσθέτει εἰς τὰς ὡς ἄνω ἐκκλησίας, καὶ τὰς Γαλλικανικὰς, καθὼς καὶ τὰς Ἰσπανικὰς καὶ τὰς ἐν Βρεταννίᾳ καὶ Ἰρλανδίᾳ. Μετὰ τινος ὅμως δισταγμοῦ ἐκφράζεται ὡς πρὸς τὰς ἐκκλησίας τῆς Ἀικυιλίας καὶ τὰς τῶν παραδουναβίων ἐπαρχιῶν καὶ τῆς Δαλματίας, θεωρῶν πιθανόν, ὅτι ὁ λειτουργικὸς τύπος τῶν ἐκκλησιῶν τούτων ὁμοίαιζε περισσότερο πρὸς τὸν Ἀμβροσιανὸν παρὰ πρὸς τὸν Ρωμαϊκόν.

3. Πηγαὶ καὶ λειτουργικὰ βιβλία τοῦ Ἀμβροσιανοῦ τύπου.

Μεταξὺ τῶν σπουδαιότερων πηγῶν τοῦ Ἀμβροσιανοῦ τύπου καταλέγονται πάντα μὲν τὰ συγγράμματα τοῦ Ἀμβροσίου, ἐν οἷς ἀπαντῶνται ἐγκατεσπαρμένα μεμονωμένα πληροφόρια περὶ λεπτομερειῶν τοῦ τύπου τούτου, ἰδίᾳ ὅμως τὸ De Mysteriis ἔργον αὐτοῦ, εἰς τὸ ὁποῖον ἰδίᾳ ἐκτίθενται τὰ κατὰ τὴν τελετὴν τοῦ βαπτίσματος, καθὼς καὶ τὸ περιλαμβάνον μὲγα μέρος τοῦ Κανόνος τῆς θείας λειτουργίας ἔργον De Sacramentis. Περὶ τοῦ τελευταίου τούτου ἔργου διετυπώθησαν κατὰ τὸ πρόσφατον παρελθὸν ἀντιρρήσεις καὶ ἀμφιβολίαι περὶ τοῦ ἂν τοῦτο εἶναι γνήσιον ἔργον τοῦ Ἀμβροσίου, ἰδίᾳ ὑπὸ τοῦ Th. Schermann, πρὸς τὸ ὁποῖον συνεφώνησαν οἱ O. Bardenhewer⁴ καὶ L. Rau-

³ Μν. ἔργ. σελ. 83.

⁴ Geschichte der altkirchlichen Literatur III (Freiburg J. Br. 1912) 536 καὶ ἑξῆς.

schen⁵. Ἀναζητῶν δὲ ὁ Schermann τὸν πραγματικὸν συγγραφέα τοῦ βιβλίου τούτου ἀπεδέχθη τὴν γνώμην τῶν L. S. Tillemontius⁶ καὶ P. Schanz⁷, καθ' οὓς ὁ Μάξιμος ἐπίσκοπος Τουρίνου (Taurinensis) ἦτο ὁ συγγραφεὺς οὗτος. Ἡδὴ ὅμως ὁ F. Probst⁸ ἐξέφρασε τὴν γνώμην ὅτι οἱ ἐξ λόγου τοῦ De sacramentis εἶχον ἐκφωνηθῆ ὑπὸ τοῦ Ἀμβροσίου, ἐκρατήθησαν ὅμως ὑπὸ στενογράφου χριστιανοῦ καὶ ὑπ' ἐκείνου παρεδόθησαν εἰς ἡμᾶς. Μετὰ τὸν Probst ὁ O. Faller⁹ ἐσχάτως ἐξετάσας πάντας τοὺς χειρογράφους κώδικας, τοὺς περιέχοντας τὸ βιβλίον τοῦτο, διεπίστωσεν, ὅτι ἐκ τῶν 119 κωδίκων τούτων μόνον εἷς εἰς ἄλλον τινὰ συγγραφέα ἐπιγράφει τὸ βιβλίον τοῦτο, ἐνῶ πάντες οἱ λοιποὶ ἀναγράφουσιν ὡς συγγραφέα αὐτοῦ τὸν Ἀμβρόσιον¹⁰. Δύο ἔτη βραδύτερον ὁ Dom. R. H. Gonnolly¹¹ προήγαγε τὰς ὑπὸ τοῦ Faller προσαχθείσας ἀποδείξεις ὑποστηρίξας τὴν γνησιότητα τοῦ De Sacramentis.

Λειτουργικὰ δὲ βιβλία τοῦ Ἀμβροσιανοῦ τύπου εἶναι 1) τὸ Sacramentarium τοῦ Biasca, ἐκτελέσεως χονδροειδοῦς, ὡς χαρακτηρίζει αὐτὸ ὁ Duchesne¹², διότι πρόκειται περὶ βιβλίου χρησιμοποιοηθέντος ἐν ἐνορίᾳ τινὶ τῆς ὑπαίθρου. 2) Τὸ Sacramentarium de Bergame, τοῦ ὁποῦλου χαρακτηριστικὸν εἶναι ἡ ποικιλία καὶ λεπτολογία τῶν Προλόγων τῆς λειτουργίας. 3) Ὁ Ordo de Berold τοῦ δωδεκάτου αἰῶνος· καὶ 4) τὸ Missale Ambrosianum, τὸ ὁποῖον περιλαμβάνει τὸν Ἀμβροσιανὸν τύπον κατὰ τὴν μεταγενεστέραν ὑπὸ ρωμαϊκᾶς ἐπιδράσεως διαμόρφωσιν αὐτοῦ. Ἐκτὸς τοῦ Εὐχολογίων ὑπάρχουσι καὶ Ἀνιφωνᾶριά τινα. Δυστυχῶς, ὡς παρατηρεῖ ὁ Duchesne¹³ εἰς τὰ ἀρχαῖα λειτουργικὰ βιβλία τοῦ Ἀμβροσιανοῦ τύπου δὲν εὐρίσκονται αἱ τελεταὶ τοῦ χρίσματος, τῆς χειροτονίας καὶ τῶν ἐγκαινίων τῶν ἐκκλησιῶν.

5. Florilegium Patristicum, Fasc. VII (Bonnae 1914) 99.

6. M. L. 16, 410-18.

7. Die Lehre von den hl. Sacramenten der katholischen Kirche (Freiburg 1893) 193.

8. Liturgie des 4. Jahrhunderts und deren Reform. (Münster 1893) 238 καὶ ἐξῆς.

9. Ambrosius der Verfassen von De sacramentis, ἐν Zeitschrift für Katholische Theologie 64 (1940) σελ. 1-14 καὶ 81-101.

10. Ἴδε Quasten μν. ζργ., σελ. 137-138.

11. The De sacramentis a work of St. Ambrose. Downside Abbey 1942.

12. Ἐνθ' ἀνωτ., σελ. 152.

13. Αὐτόθι.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Β'

ΠΡΟΕΛΕΥΣΙΣ ΤΟΥ ΑΜΒΡΟΣΙΑΝΟΥ ΤΥΠΟΥ

1. Θεωρίαί διάφοροι.

Περὶ τῆς προελεύσεως τοῦ Ἀμβροσιανοῦ τύπου διάφοροι προεβλήθησαν ὑποθέσεις. Ὁ Jugmann καταριθμῶν τὸν τύπον τοῦτον εἰς τὰς Γαλλικανικὰς λειτουργίας, αἵτινες συνήθως διακρίνονται εἰς τέσσαρας κυρίας μορφάς, τὴν κυρίως Γαλλικανικὴν, τὴν Κελτικὴν, τὴν Μοζαραβικὴν ἐν Ἰσπανίᾳ καὶ τὴν Μεδιολάνειον ἢ Ἀμβροσιανήν»¹ παρατηρεῖ, ὅτι τὸ ζήτημα τῆς ἀρχῆς καὶ προελεύσεως τοῦ λειτουργικοῦ τούτου τύπου συζητεῖται ἀκόμῃ. «Πῶς ἐν τῇ Δυτικῇ Εὐρώπῃ, λειτουργία τόσον σπουδαία κατέστη δυνατὸν νὰ γεννηθῇ, χωρὶς ἢ ρωμαϊκῆ μητρόπολις, τῆς ὁποίας τὸ πρωτεῖον ἀνεγνωρίζετο πανταχοῦ, νὰ ὑπάρξῃ τὸ κέντρον ταύτης;»

Ἐπὶ τοῦ προβλήματος τούτου διάφοροι παρὰ διαφορῶν ἐξηγήθησαν γνῶμαι. Οὕτως ὁ μὲν Probst καὶ οἱ λειτουργιολόγοι τῶν Μεδιολάνων Ceriani καὶ Magistretti, μετ' αὐτῶν δὲ κατὰ τοὺς νεωτέρους χρόνους καὶ οἱ Dix² καὶ Steuart³ προσκολλῶσι τὸν Ἀμβροσιανὸν τύπον εἰς τὸν Ρωμαϊκόν, ἐνῶ ἐξ ἄλλου οἱ Duchesne, Mercati, dom Cagin, ὡς εἶδομεν δὲ ἐσχάτως καὶ ὁ Jugmann, καθὼς καὶ οἱ P. Lejay⁴ καὶ Leclereq⁵ ἐντάσσουσιν αὐτὸν εἰς τὸν Γαλλικανικὸν τύπον. Οὕτως ὁ μὲν Dix βασιζόμενος εἰς τὸ ἔργον τοῦ Ἀμβροσίου De sacramentis διατείνεται, ὅτι ὁ Ἀμβροσιανὸς τύπος εἶναι κατ' οὐσίαν Ρωμαϊκὸς καὶ ὁ κανὼν τῆς λειτουργίας αὐτοῦ εἶναι παλαιότερα μορφή τοῦ ρωμαϊκοῦ κανόνος. Χαρακτηρίζει λοιπὸν αὐτὸν ὡς Ἰταλικὸν λειτουργικὸν τύπον προσλαβόντα Γαλλικανικὰς διακοσμήσεις καὶ ἀπορρίπτει τὴν θεωρίαν τοῦ Duchesne, περὶ ἧς θὰ ἐπὶ ἡμεῖς ὀλίγον. Ὁ δὲ Steuart φρονεῖ, ὅτι ὁ Ἀμβροσιανὸς τύπος ὁμοιάζει λίαν πρὸς τὸν Ρωμαϊκὸν τύπον, αἱ διαφοραὶ δὲ ἐκείνου πρὸς τοῦτον συνίστανται εἰς τὰς ὀνομασίας ἢ τοὺς ἔθρους, δι' ὧν ὀνομάζονται οἱ αὐτοὶ κατ' οὐσίαν τύποι τῶν εὐχῶν καὶ τῶν ὕμνων. Καὶ ὁ Probst ταυτίζει αὐτὸν πρὸς τὸν ρωμαϊκόν.

1. Μν. ἔργ. τόμ. I σελ. 73.

2. Μν. ἔργ., σελ. 460. καὶ 462.

3. Μν. ἔργ. σελ. 86.

4. Ἐν ἄρθρῳ αὐτοῦ Ambrosien rite ἐν D. A. L. C. τόμ. I στήλ. 1373 καὶ ἐξῆς.

5. Ἐν ἄρθρῳ αὐτοῦ ἐν D.A.L.C. τόμ. VI στήλ. 474 καὶ ἐξῆς.

2. Ὁ Ἀμβροσιανὸς καὶ αἱ σχέσεις αὐτοῦ πρὸς τὸν ρωμαϊκὸν τύπον.

Κατὰ τῆς θεωρίας ἡμῶν ταύτης θὰ ἠδύνατό τις νὰ ἀντιτάξῃ, ὅτι καὶ μὲν πάντες οἱ Δυτικοὶ τύποι προῆλθον ἐξ ἀρχικοῦ τινος τύπου κοινοῦ ἐκ τῆς Ρώμης ἐκκινήσαντος, ἀπλοῦ καὶ μῆπω ἐξελιχθέντος καὶ διαμορφωθέντος, ἀλλ', ὡς ἐμφαίνεται ἐκ τῆς γνωστῆς ἐπιστολῆς τοῦ Ἰννοκεντίου Α πρὸς τὸν Δεκέντιον ἐπίσκοπον τοῦ Εὐγυβίου, (Gubbio), μικρῶς πόλεως τῶν Ἀπεννίνων ἀνηκούσης εἰς τὴν μητροπολιτικὴν περιφέρειαν τοῦ πάπα, ὁ λειτουργικὸς τύπος τῆς Ρώμης δὲν ἦτο ὁ μόνος ἰσχύων ἐν τῇ λειτουργικῇ πράξει τῆς Δύσεως. Ἡ ἐπιστολὴ αὕτη γραφεῖσα ἐν ἔτει 416 ποιεῖται λόγον περὶ λειτουργικῶν λεπτομερειῶν καὶ διαφορῶν, αἵτινες ἀντιτιθέμεναι πρὸς τὴν λειτουργικὴν πράξιν τῆς Ρώμης ἦσαν πᾶσαι χαρακτηριστικαὶ τοῦ ἀποκληθέντος Γαλλικανικοῦ τύπου⁶. Τὴν Γαλλικανικὴν ἄλλως τε ἐπίδρασιν ταύτην ἀναγνωρίζουσι καὶ οἱ Dix καὶ Steuart. Ἀφ' ἐτέρου ὁ Ἀμβροσιανὸς τύπος, ὡς ἐμφανίζεται κατὰ τὸν ἑναῖον αἰῶνα, δὲν εἶναι ὅποιος ἦτο ἐπὶ τῶν ἡμερῶν τοῦ Ἀμβροσίου, διότι ἤδη ἀπὸ τῆς κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ ἐβδόμου αἰῶνος γενομένης εἰσβολῆς τῶν Λομβάρδων, ὅτε ὁ ἀρχιεπίσκοπος τῶν Μεδιολάνων μετὰ μερίδος τοῦ κλήρου αὐτοῦ ἐπὶ ἐβδομήκοντα ὀλόκληρα ἔτη ἠναγκάσθη νὰ μεταθέσῃ τὴν ἔδραν καὶ διαμονὴν αὐτοῦ εἰς τὴν ὑπὸ τοῦ Rotharis (641) κηθορισθεῖσαν νέαν πρωτεύουσαν, ἡ ἐκκλησία τῶν Μεδιολάνων ὑπέστη ἀμεσωτέραν τὴν ἐκ τῆς Ρώμης ἐπίδρασιν, ὡς μαρτυροῦσιν αἱ ἐπιστολαὶ Γρηγορίου τοῦ μεγάλου, κατ' αὐτὴν δὲ τὴν περίοδον τὰ Μεδιόλανα υἰοθέτησαν καὶ τὸν Γρηγοριανὸν κανόνα τῆς θ. λειτουργίας⁷. Διὰ τοῦτο, καθὼς παρατηρεῖ ὁ P. Lejay⁸, καθ' ὅσον ἀνερχόμεθα ἀπὸ τοῦ ἐνάτου αἰῶνος πρὸς χρόνους παλαιότερους, ὀλονὲν ἀνευρίσκομεν ἐν τῷ Ἀμβροσιανῷ τύπῳ εἰς μεγαλειότερον ὄριθμόν τὰ Γαλλικανικὰ στοιχεῖα, σπανιότερα δὲ τὰ ρωμαϊκά. Ὡς πρὸς δὲ τὸ ἐκ τοῦ βιβλίου De sacramentis καὶ τῆς ἐν αὐτῷ παρατηρουμένης ὁμοιότητος τοῦ κανόνος τῆς λειτουργίας τῶν Μεδιολάνων πρὸς τὸν ρωμαϊκὸν κανόνα ἐπιχείρημα, δὲν πόσπει νὰ λησμονῶμεν, ὅτι κατὰ τὸν Duchesne⁹ εἶναι βέβαιον, ὅτι «πλεῖστοι ἐκ τῶν λειτουργικῶν λεπτομερειῶν, τῶν πλέον σοβαρῶν ἀνάγονται εἰς τοὺς χρόνους τῆς ἀρχιερατείας τοῦ Ἀμβροσίου», εἰσαχθεῖσαι ὑπ' αὐτοῦ, «πρέπει δὲ νὰ παραδεχθῶμεν», ὡς παρατηρεῖ ὁ Jungmann¹⁰ «ὅτι ἤδη ὑπὸ τοῦ Ἀμβροσίου εἰσήχθη ἡ μεταβολή, καθ' ἣν ὁ ὑπ' αὐτοῦ μαρτυρούμενος κανὼν τῆς λειτουργίας εἶναι

6. Duchesne μν. ἔργ. σελ. 82.

7. Αὐτόθ. σελ. 84. Πρβλ. καὶ H. Leclercq ἐνθ' ἄνωτ. στίχ. 476.

8. Ἐνθ' ἄν. στήλ. 1375.

9. Ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 88.

10. Μν. ἔργ. I σελ. 75.

ἤδη κατ' οὐσίαν ὁ ρωμαϊκὸς κανὼν». Ὑπὲρ τῆς ἐκδοχῆς δὲ ταύτης ἐκηρύχθη καὶ ὁ G. Morin¹¹.

Παρά τὰς ρωμαϊκὰς ἐν τούτοις ἐπιδράσεις, τὰς ἀπὸ τοῦ ἑβδόμου αἰῶνος ἀσκηθείσας ἐπὶ τοῦ Ἀμβροσιανοῦ τύπου, ἡ λειτουργία αὐτοῦ διετήρησεν ἀρκετὰ γαλλικανικὰ χαρακτηριστικά, ὥστε νὰ προσεγγίξῃ αὕτη μᾶλλον πρὸς τὸν Γαλλικανικὸν λειτουργικὸν τύπον παρὰ πρὸς τὸν Ρωμαϊκόν. Κατὰ τὸν P. Lejay¹² γνωρίσματα τοῦ ρωμαϊκοῦ τύπου προβάλλοντα καὶ ἐν τῇ Ἀμβροσιανῇ λειτουργίᾳ εἰσὶ τὰ ἐπόμενα: Ἡ μορφή τοῦ ἀσπασμοῦ Dominus vobiscum ἀντὶ τοῦ ἐν τῇ Γαλλικανικῇ λειτουργίᾳ Dominus sit semper vobiscum.

Ἡ δοξολογία Gloria in excelsis ψαλλομένη ἔπου καὶ καθ' ἄς ἡμέρας ψάλλεται καὶ ἐν τῇ ρωμαϊκῇ λειτουργίᾳ, ἐνῶ ἐν τῇ Γαλλικανικῇ λειτουργίᾳ δὲν ψάλλεται^{12α}.

Ἡ μετὰ τὸ εὐαγγελικὸν ἀνάγνωσμα ἐτοιμασία τῶν τιμίων δώρων καὶ τῆς προσφορᾶς, ἐνῶ ἐν τῇ Γαλλικανικῇ λειτουργίᾳ ὡς ἀναγράφει ὁ Duchesne^{12β} τὰ τίμια δῶρα ἐτοιμάζονται ἐκ προτέρου, γίνεται δὲ κατὰ τὸ σημεῖον τοῦτο ἡ μετὰ πομπῆς μεταφορὰ αὐτῶν (processio oblationis).

Ἡ εὐχή super oblata ἔχουσα ἀντίστοιχον ἐν τῇ ρωμαϊκῇ οὐχὶ δὲ καὶ ἐν τῇ Γαλλικανικῇ λειτουργίᾳ.

Τὸ περιεχόμενον τοῦ κανόνος.

Ἡ κλάσις τοῦ ἄρτου ἀκολουθουμένη ἀμέσως ὑπὸ τῆς Commixtio (ἐνωσις), ἐνῶ ἐν τῇ Γαλλικανικῇ λειτουργίᾳ, ὡς σημειοῖ ὁ Duchesne¹³ μεταξὺ τῆς κλάσεως καὶ τῆς Commixtio παρενέπιπτεν ἡ Κυριακὴ προσευχή. Ὁ ἀσπασμὸς ἢ τὸ φίλημα τῆς εἰρήνης πρὸ τῆς θείας κοινωνίας, προδήλως ὁμῶς μετενεχθεὶς ἐκεῖ μεταγενεστέρως, διότι, ὡς ἐμφαίνεται ἐκ τῆς πρὸ τῆς ἐτοιμασίας τῶν τιμίων δώρων ἐκφωνήσεως (Pacem habete. Resp. Ad te Domine¹⁴) ἀρχικῶς τὸ φίλημα τῆς εἰρήνης ἐδίδετο πρὸ τῆς ἀναφορᾶς.

11. Ἐν ἄρθρῳ αὐτοῦ ἐν τῇ Rev. Bénéd. 51 (1939) σελ. 101-108 παρὰ Jungmann αὐτόθ. ὑποσ. 16.

12. Ἐνθ' ἄνωτ., στήλ. 1419-1420.

12α. Πρβλ. καὶ C. Hammond, Liturgies Eastern and Western σελ. 296-298 ἐνθα σημειοῦται: «Sequitur Gloria in excelsis, si dici debet, ut in Romano. Dein Kyrie eleison, Kyrie eleison, Kyrie eleison» ἐνῶ ἐν τῇ Γαλλικανικῇ λειτουργίᾳ οὐδὲν ἀναγράφεται κατὰ τὸ σημεῖον τοῦτο.

12β. Ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 195.

13. Αὐτόθ. σελ. 211.

14. Hammond ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 308.

3. Σχέσεις τοῦ Ἀμβροσιανοῦ πρὸς τὸν Γαλλικανικὸν τύπον.

Τὰ Γαλλικανικὰ ὅμως χαρακτηριστικά, τὰ ἐν τῇ Ἀμβροσιανῇ λειτουργίᾳ ἀπαντώμενα, εἰσι κατὰ τὸν Lejay πολυαριθμότερα. Εἰσι δὲ κατ' αὐτὸν¹⁵ ταῦτα:

Ὁ ὕμνος Benedictus. Ὁ Dix¹⁶ ὅμως διαμφισβητεῖ τὴν γνώμην ταύτην τοῦ Lejay, καθ' ἣν τὸ Benedictus (Λουκ. α' 68 ὕμνος τοῦ Ζαχαρίου «Εὐλόγητός Κύριος, ὁ Θεὸς τοῦ Ἰσραήλ...») ἐχρησιμοποιεῖτο ἐν τῇ λειτουργίᾳ τῶν Μεδιολάνων κατὰ τὴν Ἐναρξιν, παρατηρῶν, ὅτι τὸ Missale Bobbiense, ἐφ' οὗ ὁ Lejay στηρίζεται πρὸς ὑποστήριξιν τῆς γνώμης αὐτοῦ δὲν εἶναι Ἀμβροσιανὸν λειτουργικὸν βιβλίον.

Τὸ προφητικὸν ἀνάγνωσμα, τὸ ἐκλιπὸν ἐν τῇ ρωμαϊκῇ λειτουργίᾳ, διατηρούμενον δὲ ἐν τῇ Ἀμβροσιανῇ.

Τὰ gesta ἢ acta martyrum, ἅτινα ἀνεγινώσκοντο κατὰ τὰς ἑορτὰς τῶν ἁγίων καὶ μαρτύρων πρὸ τοῦ ἀποστολικοῦ ἀναγνώσματος.

Ἡ φράσις Dominus Jesus εἰς τὸ εὐαγγελικὸν ἀνάγνωσμα.

Ἡ διατήρησις τῆς Ὁμιλίας.

Ὁ ὕμνος τῶν τριῶν παίδων πρὸ τοῦ εὐαγγελίου.

Ἡ διατήρησις τῆς ἐκτενοῦς κατὰ τὰς λειτουργίας τῆς Μ. Τεσσαρακοστῆς, καὶ ὑπὸ τὴν συσταλεῖσαν αὐτῆς μορφήν τοῦ τριπλοῦ Κύριε ἐλέησον εἰς πάσας τὰς λειτουργίας μετὰ τὸ εὐαγγελικὸν ἀνάγνωσμα ἀντὶ τοῦ ἀπλοῦ Oremus τῆς ρωμαϊκῆς λειτουργίας.

Παλαιότερον τὰ Δίπτυχα πρὸ τοῦ Προλόγου.

Τὸ ἀνειστοιχοῦν πρὸς τὸν Χερουβικὸν τῆς Βυζαντινῆς λειτουργίας Antiphona post evangelium καὶ τὸ Offerenda ἅτινα προϋποθέτουσιν ὑπάρχουσαν ἄλλοτε τὴν μεγάλην Εἴσοδον¹⁷.

Ὁ ἀσπασμὸς τῆς εἰρήνης μετὰ τὸ offertorium.

Οἱ πολυπληθεῖς ἐναλλασσόμενοι ἐν τῇ λειτουργίᾳ Πρόλογοι.

Ἡ ἔναρξις τοῦ μετὰ τὸν ἐπινίκιον ὕμνον κανόνος ἐν τῇ λειτουργίᾳ τοῦ Μ. Σαββάτου διὰ τοῦ Vere sanctus καὶ ἡ κατάληξις Haec facimus ἐν τῇ λειτουργίᾳ τῆς Μ. Πέμπτης.

Ἡ κατάληξις τῆς ἀφηγήσεως τῶν λόγων τῆς συστάσεως, ἥτις εἶναι ἀρκούντως ἐκτενὴς προσομοιάζουσα πρὸς τὴν ἀνίστιοιχον τῶν ἀνατολικῶν λειτουργιῶν ἀντὶ τῆς βραχυτάτης τοῦ ρωμαϊκοῦ κανόνος.

Ἡ πρόταξις τῆς κλάσεως τοῦ ἄρτου πρὸ τῆς Κυριακῆς προσευχῆς.

Ἡ πρὸ τῆς κοινωνίας εὐλογία διὰ τοῦ Pax et communicatio Domini nostri Iesu Christi sit semper vobiscum¹⁸.

15. Ἐνθ' ἄνωτ., στήλ. 1420.

16. Μν. ἐργ. σελ. 462 ὑποσ. 2.

17. Duchesne ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 196.

18. Αὐτόθ. σελ. 214.

Και ἀντὶ τῆς ρωμαϊκῆς ἀπολύσεως «Ite, missa est», ἡ Ἀμβροσιανὴ λειτουργία προτάσσει τριπλοῦν Κύριε, ἐλέησον, ἐπάγει ἀκολουθῶς τὴν εὐλογία «Benedicat et exaudiat nos Deus. Amen» καὶ ἐν τέλει «Procedamus in pace. Resp. in nomine Christi. Benedicamus Domino. Resp. Deo gratias»¹⁹.

Ταῦτα προβάλλων ὁ Lejay²⁰ καταλήγει εἰς τὸ συμπέρασμα, ὅτι τὸ βάθος τῆς Ἀμβροσιανῆς λειτουργίας εἶναι γαλλικανικὸν καὶ χαρακτηρίζει αὐτὴν ὡς λειτουργίαν γαλλικανικὴν ἐκρωμαϊσθεῖσαν πρὸ τοῦ δεκάτου αἰῶνος, ἤρξατο δὲ ὁ ἐκρωμαϊσμός ἀπὸ τοῦ 570, καθ' ἃ καὶ ὁ Duchesne²¹ ἐσημείωσεν. Ὁ δὲ H. Leclercq²² προσθέτει, ὅτι παρὰ τὴν ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τῆς εἰσβολῆς τῶν Λομβάρδων ἐπίδρασιν τῆς ρωμαϊκῆς λειτουργίας ἐπὶ τῆς Ἀμβροσιανῆς καὶ τὴν ἐξ αὐτῆς προελθοῦσαν ἀναθεώρησιν τῆς τελευταίας ταύτης, διετήρησεν αὕτη ἀρκετὰ χαρακτηριστικὰ τῆς Γαλλικανικῆς λειτουργίας, μαρτυροῦντα τὴν ἐν χρόνοις παλαιότεροις ταυτότητα τῶν δύο τούτων λειτουργιῶν καὶ τύπων. Οὕτω μετὰ τῶν ἄλλων τὸ τυπικὸν τῶν τελετῶν τοῦ βαπτίσματος, ὅπερ ἔχει παρεισαχθῆ εἰς τὸ ἔργον τοῦ Ἀμβροσίου De mysteriis βασίζεται ἐπὶ τῆς Γαλλικανικῆς λειτουργικῆς πράξεως. Ἐκ τούτου δὲ καὶ ἐξ ἄλλων τινῶν τεκμηρίων παρατιθεμένων ὑπὸ τοῦ Leclercq, καὶ τῶν ὁποίων δύναται τις νὰ λάβῃ γνῶσιν προστρέχων εἰς τὰς μνημονευόμενας στήλας τοῦ ἄρθρου αὐτοῦ, θὰ ἠδύνατό τις νὰ συναγάγῃ, ὅτι ἀπὸ τῶν τελευταίων ἐτῶν τοῦ τετάρτου αἰῶνος ὁ Γαλλικανικὸς λειτουργικὸς τύπος ἐκράτει τόσον ἐν ταῖς Γαλλικανικαῖς ἐκκλησίαις, ὅσον καὶ ἐν ταῖς τῆς Ἄνω Ἰταλίας.

4. Ὁ Ἀμβροσιανὸς δὲν εἶναι παλαιὸς Ρωμαϊκὸς τύπος.

Ἐτέρα ὑπόθεσις περὶ τῆς προελεύσεως τοῦ Ἀμβροσιανοῦ καὶ τοῦ μεθ' οὗ συνδέεται Γαλλικανικοῦ τύπου εἶναι ἡ καὶ ὑπὸ τοῦ dom Cagin προβληθεῖσα²³ καθ' ἣν ὁ τύπος οὗτος εἶναι αὐτὸς οὗτος ὁ παλαιὸς Ρωμαϊκὸς τύπος, διατηρηθεὶς θαυμαστῶς εἰς τὰ Μεδιόλανα καὶ εἰς τὰς Γαλλικανικὰς χώρας, ἀλλοιωθεὶς δ' ἐν Ρώμῃ κατόπιν τῶν ἀναθεωρήσεων καὶ μεταβολῶν, τὰς ὁποίας ὑποτίθεται, ὅτι ἐπεφερὲν εἰς αὐτὸν ὁ πάπας Δάμασος²⁴. Καὶ εἶναι μὲν ἀληθές, ὡς ἤδη εἵπομεν, ὅτι τὰ πρῶτα στοιχεῖα τῆς λατρείας αὐτῶν θὰ παρέλαβον καὶ αἱ ἐκκλησίαι τῆς Γαλλίας ἐκ τῶν ἀπὸ τῆς Ρώμης ὀρμηθέντων καὶ εὐαγγελισμένων τὰς χώρας ταύτας ἱεραποστόλων, ἀλλὰ ταῦτα, ὡς παρατηρεῖ ὁ Le-

19. Αὐτόθ. σελ. 217.

20. Ἐνθ' ἄνωτ. στήλ. 1421.

21. Ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 84.

22. Ἐνθ' ἄνωτ. στήλ. 476-477.

23. Παρὰ P. Lejay ἔνθ' ἄνωτ. στήλ. 1381.

24. H. Leclercq ἔνθ' ἄνωτ. στήλ. 477.

cleresq,²⁵ ἀπετέλουν λειτουργικὸν τυπικὸν ὅλως στοιχειῶδες. Ἀποκλείεται δὲ ν' ἀποτελοῦν ταῦτα πρωταρχικὸν τινα τύπον λατρείας ἐξειλιγμένον καὶ πλήρως διαμεμορφωμένον, τὸν ὁποῖον ἐγκατέλιπεν ἀκολούθως ἡ Ρώμη, διετήρησαν δὲ αἱ Γαλλικανικαὶ ἐκκλησίαι. Πρῶτον μὲν, διότι, ὡς ἐμφαίνεται ἐκ τοῦ Liber pontificalis, τὸ ὁποῖον εἶναι μὲν χρονικὸν τι, ἀλλ' ὁ συγγραφεὺς αὐτοῦ δεικνύει συχνότατα περιέργειαν ζωηρὰν περὶ τὰ ἀφορῶντα εἰς τὸν κανόνα τῆς λειτουργίας, δὲν ἐσημειώθησαν μεγάλα μεταβολαὶ εἰς τὸν Ρωμαϊκὸν κανόνα. Ὁ Leclercq παραθέτει μαρτυρίας τοῦ βιβλίου τούτου ἤδη ἀπὸ τῶν κατὰ τὸν δεῦτερον αἰῶνα ἀκμασάντων παπῶν Τελεσφόρου, Χύστου καὶ Ἀλεξάνδρου μέχρι τοῦ κατὰ τὸν ἔβδομον αἰῶνα ἀνεθρόντος εἰς τὸν παπικὸν θρόνον Σεργίου, ἐξ ὧν ἐμφαίνεται, ὅτι αἱ ἐπελθοῦσαι εἰς τὸν κανόνα μεταβολαὶ ὑπῆρξαν ὅλως λεπτομερειακαί. Αἱ δὲ ἐκ τοῦ Missale Bobbiense περὶ τῶν μεταβολῶν τούτων ἐνδείξεις δὲν παρουσιάζονται ἀσφαλεῖς, διότι τὸ βιβλίον τοῦτο, ὡς παρατηρεῖ ὁ αὐτὸς συγγραφεὺς²⁶, ἀποδεικνύεται συμπύλημα ἀδαοῦς τινος ἀποπειραθέντος νὰ συμβιβάσῃ καὶ νὰ προσαρμώσῃ τὸν Γαλλικανικὸν πρὸς τὸν Ρωμαϊκὸν τύπον, καθ' ἃ ἐν τῷ οἰκείῳ τόπῳ θὰ ἐκθέσωμεν καὶ ἡμεῖς.

Δεύτερον δέ, διότι ἡ σύγκρισις τῶν δύο τούτων τύπων ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν λειτουργίαν τῆς Εὐχαριστίας, παρουσιάζει τόσας διαφορὰς καὶ ἀνομοιότητας, ὥστε οὗτοι εἶναι ὅλως ἀσυμβίβαστοι πρὸς ἀλλήλους. Ὅταν δὲ μάλιστα ληφθῶσιν ὑπ' ὄψιν αἱ ἐκ τοῦ Liber pontificalis ἀνωτέρω ἐνδείξεις, ἡ ὑπόθεσις, ὅτι ἡ Γαλλικανικὴ λειτουργία ἀνάγεται εἰς τὸν προγενέστερον τοῦ Δαμάσου ρωμαϊκὸν λειτουργικὸν τύπον, παρουσιάζεται ἄνευ σοβαροῦ τινος στηρίγματος. Ὁ Leclercq παραθέτει²⁷ καὶ πῖνακα συγκρίσεως τῶν δύο τούτων λειτουργιῶν, τοῦ ὁποῖου τὰ κύρια σημεῖα ἐπιφυλασσόμεθα νὰ μεταφέρωμεν καὶ ἡμεῖς ἐν τῷ οἰκείῳ τόπῳ. Ἐνταῦθα περιοριζόμεθα εἰς τὰς μετὰ τὸν πῖνακα τοῦτον ἐπαγομένας κρίσεις καὶ παρατηρήσεις τοῦ συγγραφέως τούτου²⁸.

Ἡ Γαλλικανικὴ λειτουργία, λέγει ὁ Leclercq, διεξάγεται μετὰ πομπῆς, τῶν ἀναγνωσμάτων καὶ εὐχῶν ἀπαγγελλομένων γεγωννῆ τῆ φωνῆ, συνυφαινομένων δὲ μεθ' ὕμνων πολυπληθῶν καὶ ποικίλων, ὥστε ἡ ὅλη τελετὴ νὰ ἀπευθύνηται εἰς τε τὰ ὄτα καὶ εἰς τοὺς ὀφθαλμούς, διεγείρουσα τὴν ἀκοὴν καὶ ἐλκύνουσα τὴν ὄρασιν. Ἀποτελεῖ διὰ τοῦτο αὕτη ἐλκυστικὸν θέαμα καὶ ἀκρόαμα, ἐξ οὗ καὶ αἱ μυστικῶς ἀπαγγελλόμενα εὐχαὶ εἶναι σύντομοι καὶ βραχεῖαι. Κατὰ τὸ μέτρον, τὸ ὁποῖον ἐπιβάλλουσιν οἱ περιορισμοὶ καὶ ἡ ἱερότης τοῦ μυστηρίου, ἐκζητεῖται νὰ προσελκυσθῇ ἡ προσοχὴ ἐκκλησιάσματος οὐχὶ ἐπαρκῶς διατεθειμένου καὶ ἐξειλιγμένου εἰς σοβαρωτέρας καὶ εἰς πνευματικωτέρας πτήσεις καὶ θεωρίας· νὰ αἰχμαλωτισθῇ τοῦτο διὰ τοῦ ἡδύνοντος τὴν ἀκοὴν

25. Αὐτόθ. στήλ. 491-492.

26. Αὐτόθ. στήλ. 489.

27. Αὐτόθ. στήλ. 478-479.

28. Αὐτόθ. στήλ. 480.

ἱεροῦ ἔσματος καὶ τῶν ἐλιγμῶν τοῦ μουσικοῦ χοροῦ· νὰ προκληθῶσι παρ' αὐτῶ σωτήριοι σκέψεις διὰ τῶν ὁμιλιῶν, τῶν πάντοτε καὶ ἀνελλιπῶς πρὸς διδασκαλίαν αὐτοῦ ἐκφωνουμένων, καὶ νὰ διεγερθῶσιν οὕτω τὰ πνεύματα τῶν ἀποτειλούντων τὸ ἐκκλησιαστικὸν πιστῶν καὶ νὰ παρασκευασθῶσι ταῦτα εἰς παρακολούθησιν κανόνος τῆς λειτουργίας ὅσον τὸ δυνατόν ἠπλωποιημένον. Ἐπὶ πλέον τὸ σύνολον τῆς λειτουργίας ἀποτελεῖ πλαίσιον ἐλαστικὸν μετὰ πάσης εὐκολίας προσαρμοζόμενον πρὸς τὰς πολυαρίθμους μεταβολάς, τὰς δημιουργουμένας ἐκ τῆς προόδου τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ ἔτους καὶ ἐκ τῆς διαδοχῆς τῶν διαφόρων σταθμῶν καὶ ἑορτῶν αὐτοῦ, ἐναλλασσομένων κατ' αὐτὰς τῶν Προλόγων τοῦ κανόνος καὶ παρεισαγομένων ἐπικλήρων ἐκάστοτε εὐχῶν. Ἡ ρωμαϊκὴ λειτουργία ἐξ ἄλλου στρεῖται τῆς ὅλως αἰσθητῆς ταύτης δαφιλίας: Δὲν χωρεῖ διὰ βραχείας μεταβάσεως ἐκ τοῦ ἐπινικίου ὕμνου εἰς τὴν Ἀνάμνησιν, ἀλλ' ὁ κανὼν αὐτῆς εἶναι ἀνεπτυγμένος. Τὸ πνεῦμα δὲ τῆς πειθαρχίας, ὅπερ ἐκυρίαρχει ἐν τῇ Ρώμῃ, ἐναποτυπῶνται καὶ εἰς τὴν μονιμότητα τῶν εὐχῶν. Ὅχι μόνον ὁ αὐτοσχεδιασμός καὶ ἡ προσωπικὴ τοῦ λειτουργοῦ ἔμπνευσις ἔχουσι περιορισθῆ μέχρις ἐξαφανισμοῦ, ἀλλὰ καὶ ὁ ἀριθμὸς τῶν Προλόγων τοῦ κανόνος εἶναι λίαν περιορισμένος, ἀποφεύγονται δὲ καὶ αἱ συχναὶ καὶ σοβαρὰ μεταβολαὶ εἰς τὸ περιεχόμενον τῶν εὐχῶν, αἵτινες εἶναι σχεδὸν πάντοτε αἱ αὐταί, οἰαιδήποτε καὶ ἂν εἶναι αἱ διεξαγόμεναι ἑορταί. Ταῦτα κατὰ τὸν Leclercq, ἱκανὰ νὰ ἀποδείξωσι τὴν ἀνομοιότητα τῶν δύο λειτουργικῶν τύπων, ἀνιτιθεμένην προδήλως εἰς τὴν ὑπόθεσιν, ὅτι ὁ Γαλλικανικὸς εἶναι αὐτὸς οὗτος ὁ παλαιότερος Ρωμαϊκὸς τύπος.

5. Ὁ Γαλλικανικὸς τύπος δὲν προέρχεται ἐκ Μ. Ἀσίας.

Ἐτέρη τις θεωρία, παλαιότερα ἀλλ' ἤδη παραμερισθεῖσα, εἶναι ἡ ἐξαρτώσα τὸν Γαλλικανικὸν τύπον ἐκ τῆς Ἐφέσου καὶ τῆς Μ. Ἀσίας. Αὕτη βασίζεται εἰς τὸ ὑπὸ πάντων ἀναγνωριζόμενον γεγονός, ὅτι ἡ Γαλλικανικὴ λειτουργία κατὰ τὰ διακρίνοντά αὐτὴν ἀπὸ τῆς Ρωμαϊκῆς γνωρίσματα παρουσιάζει πάντα τὰ χαρακτηριστικὰ τῶν ἀνατολικῶν λειτουργιῶν. Τινὲς ἐκ τῶν εὐχῶν αὐτῆς, ὡς παραηρεῖ ὁ Leclercq²⁹, συμπίπτουσι κατὰ λέξιν πρὸς ἐλληνικὰς νοιαύτας, εἴτε τοῦ τετάρτου αἰῶνος, εἴτε καὶ μεταγενεσιέρας τοῦ Συροβυζαντινοῦ τύπου. Οὕτως ὁ Hammond³⁰, ἀκολουθῶν τὸν ὑποστηρίζοντα τὴν προέλευσιν τῶν λειτουργιῶν τῆς Ἰσπανογαλλικανικῆς οἰκογενείας ἐκ τοῦ λειτουργικοῦ τύπου τῆς Ἐφέσου Palmer³¹, σημειοῖ τινὰ ἐκ τῶν ἰχνῶν τῆς

29. Ἐνθ' ἄνωτ. στήλ. 486.

30. Ἐνθ' ἄνωτ. σελ. LXIII.

31. Ἐν τῷ ἔργῳ αὐτοῦ Origines καὶ ἐν σελ. 106-110 καὶ 149-158.

πρὸς τὰς ἀνατολικὰς λειτουργίας συγγενείας ταύτης τῶν λειτουργιῶν τοῦ Μοζαραβικοῦ καὶ τοῦ Γαλλικανικοῦ τύπου ἔχοντα ὡς ἔπεται:

1) Αἱ διάφοροι προσφωνήσεις τοῦ Διακόνου, αἱ παρακαλεῖσθαι εἰς σιγὴν ἢ εἰς ἱκετευτικὰς πρὸς τὸν Θεὸν αἰτήσεις. 2) Ἡ τακτικὴ ἀνάγνωσις περικοπῆς ἐκ τῆς Π.Δ. πρὸς τοῖς δύο ἀναγνώσμασιν ἐκ τῆς Κ.Δ. 3) Αἱ δεήσεις, ἧτοι ἡ Ἐκτενὴς καὶ αἱ ἄλλαι συναπταί, καθὼς καὶ ἡ «Collectio post precem» ἧτοι ἡ ὑπὸ τοῦ ἱερέως ἀπαγγελομένη εὐχή, ἡ ἐπιπροχίζουσα τὰς δεήσεις ταύτας. 4) Ἡ τοποθέτησις τοῦ φιλήματος τῆς εἰρήνης πρὸ τῆς ἐνάρξεως τῆς Ἀναφορᾶς, διαφόρως πρὸς τὴν ρωμαϊκὴν λειτουργίαν, ἐν τῇ ὁποίᾳ, ὡς ἐμφαίνεται ἐκ τῆς ἐπιστολῆς τοῦ Ἰννοκεντίου (416) πρὸς τὸν Δεκέντιον τοῦ Εὐγουβίου, λίαν ἐνωρὶς τοῦτο προὔτάσσετο ἀμέσως τῆς θείας κοινωνίας. 5) Ἡ ἐκφώνησις τὰ Ἅγια τοῖς ἀγίοις, ἡ ἀπαντῶσα εἰς τὴν Μοζαραβικὴν λειτουργίαν. 6) Τῆ σαφῆ ἔχνη Ἐπικλήσεως τοῦ ἀγίου Πνεύματος εἰς οὐχὶ ὀλίγας περιπτώσεις τῆς εὐχῆς «Post pridie», τῆς ἀκολουθοῦσης ἀμέσως εἰς τοὺς λόγους τῆς συστάσεως.

Ἐπὶ τῶν ἐκ τῆς Ἀνατολῆς ἐπιδράσεων τούτων στηριζόμενος καὶ ὁ Hammond ὑποστηρίζει, ὅτι ἡ οἰκογένεια τῶν Ἰσπανογαλλικανικῶν λειτουργιῶν ἔλκει τὴν καταγωγὴν ἐξ Ἐφέσου καὶ συνδέεται μετὰ τοῦ ἀποστόλου καὶ εὐαγγελιστοῦ Ἰωάννου³². Ἐν ἄλλαις λέξεσιν ὁ εἰς τὴν ἐν Ἐφέσῳ ἐκκλησίαν παραδοθεὶς ὑπὸ τοῦ εὐαγγελιστοῦ Ἰωάννου λειτουργικὸς τύπος, διὰ μέσου τοῦ Πολυκάρπου Σμύρνης καὶ τοῦ μαθητοῦ αὐτοῦ Εἰρηναίου, μετέπειτα ἐπισκόπου τῆς ἐν Γαλλίᾳ πόλεως Λουγδούνων, καθὼς καὶ τοῦ ἀγίου Ποθεινοῦ διεβιβάσθη πρῶτον εἰς τὴν ἐκκλησίαν Λουγδούνων καὶ ἐκεῖθεν εἰς τὰς Βρετανικὰς νήσους καὶ καθ' ἅπασαν τὴν Γαλλίαν³³. Ἐάν δεχθῶμεν τὴν ὑπόθεσιν, ὅτι ὁ Ἀμβροσιανὸς τύπος εἶναι αὐτὸς οὗτος ὁ Ρωμαϊκὸς δεχθεὶς τὴν ἐπίδρασιν τοῦ Γαλλικανικοῦ τύπου, ἡ θεωρία αὕτη τῶν περὶ τὸν Palmer καὶ Hammond ἐξηγεῖ βεβαίως ἐπαρκῶς, πῶς λειτουργικὸς τύπος δευτερευόντων ἐκκλησιαστικῶν κέντρων, ὡς ἦσαν αἱ Ἰσπανικαὶ καὶ αἱ Γαλλικανικαὶ ἐκκλησίαι ἐπέδρασεν ἐπὶ τοῦ λειτουργικοῦ τύπου πρωτεύοντος κέντρου ἐκκλησιαστικοῦ, ὁποῖον ἦτο ἡ ἐκκλησία τῶν Μεδιολάνων, καὶ πῶς εἰς τὰς ἐκκλησίας τῆς βορείου Ἰταλίας γειτνιαζούσας πρὸς τὴν Ρώμην κατέστη δυνατὸν νὰ ἐπιβληθῇ. Τὸ γόητρον τοῦ εὐαγγελιστοῦ Ἰωάννου ἔρκει νὰ προσδώσῃ εἰς τὸν τύπον τοῦτον μέγα καὶ ἐξόχως ἰσχυρὸν καὶ ἐπιβλητικὸν κύρος. Προσक्रοῦει ὁμοῦς ἡ θεωρία αὕτη εἰς δυσκολίας ἀκατανικήτους καὶ σοβαράς, καθιστώσας αὐτὴν παρὰ τὴν ἐκ πρώτης ὄψεως γοητείαν τῆς ἀπίθανον ὅλως καὶ ἀπαράδεκτον. Καὶ πρωτίστως ἡ Γαλ-

32. Αὐτόθ. σελ. LXII.

33. H. Leclercq ἐνθ' ἄνωτ. στήλη 477.

λικανική λειτουργία, ὡς παρατηρεῖ ὁ Jungmann³⁴, παρουσιάζει στάδιον ἐξελίξεως καὶ ἀναπτύξεως σχετικῶς μεταγενέστερον, ἢ πολύπλοκος δ' αὐτῆς διαμόρφωσις δὲν ἦτο δυνατόν νὰ συντελεσθῇ πρὸ τοῦ τετάρτου αἰῶνος, εἰς τρόπον ὥστε καὶ ἡ ὑπόθεσις ὅτι ὁ λειτουργικὸς τύπος τῶν Γαλλικανικῶν ἐκκλησιῶν ὑπῆρξεν ἀρχικῶς τύπος ὁλοκλήρου τῆς Δύσεως, ἐγκαταλειφθεὶς κατόπιν ὑπὸ τῆς Ρώμης, παρουσιάζεται ἀβάσιμος. Εἶναι ὁ Γαλλικανικὸς τύπος, ὡς παρατηρεῖ ὁ Duchesne³⁵, πολὺ μεμακρυσμένος τῶν ἀπλῶν ἐκείνων καὶ ἀσταθῶν ἀκόμη μορφῶν, τὰς ὁποίας διακριβοῦμεν ἢ καὶ ὑποθέτομεν, ὅτι ἔπρεπε νὰ εἶχεν ἡ λειτουργία τοῦ δευτέρου αἰῶνος. Εἶναι περισσότερον ἐξελιγμένος καὶ ἀνεπτυγμένος τῆς λειτουργίας τῶν Ἀποστολικῶν Διαταγῶν. "Ὅσα δὲ εἶπομεν περὶ αὐτοσχεδιασμοῦ ἐν ταῖς εὐχαῖς τῆς λειτουργίας τοῦ δευτέρου καὶ τρίτου αἰῶνος καὶ περὶ ἐλευθέρας κινήσεως τοῦ λειτουργοῦ ἐν πλαισίῳ, εἰς τὸ ὅποιον μόνον τὰ κύρια σημεῖα ἦσαν μονίμως καθωρισμένα, ἀνιλέγουσιν ἀσυμβιβάστως πρὸς τὴν ὑπόθεσιν, ὅτι λειτουργία οὕτω πολύπλοκος καὶ διαμεμορφωμένη παρεδόθη ὑπὸ τοῦ μόλις καὶ κατὰ τὴν πρώτην δεκαετηρίδα τοῦ δευτέρου αἰῶνος ἐπιζήσαντος εὐαγγελιστοῦ Ἰωάννου.

Ἐξ ἐτέρου εἶναι γεγονός, ὅτι κατὰ τὸν τέταρτον αἰῶνα, ὡς παρατηροῦσιν οἱ Duchesne³⁶ καὶ Leclercq³⁷, ἡ ἐκκλησία τῶν Λουγδούνων εἶχεν ἀπολέσει τὴν προτέραν αὐτῆς λάμπιν καὶ ἐπιρροήν, ὡς ἐκκλησιαστικὸν δὲ κέντρον εἶχε περιέλθει σχεδὸν εἰς ἀφάνειαν. Ἡ τοιαύτη δὲ παρακμὴ τῆς ἐκκλησίας ταύτης ἤρχισεν ἀπὸ χρόνων σχετικῶς παλαιῶν, ἦτοι ἀφ' ὅτου ὁ Διοκλητιανὸς προέβη εἰς νέαν ἐπαρχιακὴν κατάτμησιν καὶ ὀργάνωσιν τῆς Γαλλίας. Ὡς ἐκ τούτου ἐπὶ τῶν ἡμερῶν τοῦ μ. Κωνσταντίνου ὁ ἐπίσκοπος τῶν Λουγδούνων δὲν διεκρίνετο πλέον τῶν λοιπῶν ἐπισκόπων τῆς Γαλλίας, ὡς συνέβαινε κατὰ τὸν δευτερον αἰῶνα, ἀλλ' ἔ τὴν παλαιὰν ὑπεροχὴν καὶ ἐπιρροήν τῆς ἐπισκοπῆς αὐτοῦ κατέλαβον αἱ διακριθεῖσαι καὶ ἐξαρθεῖσαι εἰς ἰσχὴν ἐκκλησίαι τῶν Τρεβήρων, τῆς Βιέννης καὶ τῆς Ἀρελάτης. Καὶ φαίνεται μὲν ἀποκτιῶν ὁ ἐπίσκοπος Λουγδούνων πρωτεῖόν τι ἐπὶ τῶν ἐπισκόπων τοῦ βασιλείου τοῦ Gontran, ἀλλὰ τοῦτο ἐγένετο κατὰ τὸν ἕκτον καὶ ἑβδομον αἰῶνα. Ὑπὸ τοιαύτας λοιπὸν συνθήκας διαιελοῦσα ἡ ἐπισκοπὴ τῶν Λουγδούνων, παρατηρεῖ ὁ Duchesne, δὲν ἦτο δυνατόν ν' ἀποβῇ τύπος πασῶν τῶν ἐν τῇ Δύσει ἐκκλησιῶν, ἐστία ἀκτινοβολίας ἐκκλησιαστικῆς οὕτως ἐντόνου, ὥστε νὰ καταστῇ αἰσθητὴ καὶ πέραν τῶν Πυρηναιῶν καὶ τῆς Μάγχης καὶ νὰ ὑποκαταστήσῃ τὴν ρωμαϊκὴν ἐπίδρασιν εἰς τὸ ἥμισυ τῶν ἐν αὐτῇ τῇ Ἰταλίᾳ ἐκκλησιῶν.

34. Ἐνθ' ἀνωτ. I σελ. 76.

35. Ἐνθ' ἀνωτ. σελ. 85.

36. Αὐτόθ.

37. Ἐνθ' ἀνωτ. στήλ. 478.

Ἄλλως τε ἐὰν ἡ ἐκκλησία τῶν Λουγδούνων ἢ ἄλλη τις τῶν Γαλλικανικῶν ἐκκλησιῶν εἶχεν ἀναπτυχθῆ κατὰ τὸν τέταρτον αἰῶνα ἢ καὶ πρότερον εἰς αὐταρκεῖς καὶ ἰσχυρὸν ἐκκλησιαστικὸν κέντρον, πῶς δὲν θὰ ἐσημειοῦντο εἰς αὐτὴν αἱ προσφυγαὶ τῶν ἐπισκόπων τῆς Ἰσπανίας καὶ Γαλλίας καὶ οὐχὶ εἰς τὴν Μητρόπολιν τῶν Μεδιολάνων, εἰς τὴν ὁποίαν ἐπανειλημμένως καὶ ἐπὶ τοῦ Ἀμβροσίου καὶ κατόπιν ἀνεφέροντο οὗτοι πρὸς ἀναζήτησιν λύσεων καὶ ὁδηγιῶν ἐπὶ τῶν ἀπασχολούντων τὰς ἐκκλησίας αὐτῶν ζητημάτων, ὡς ἐν τοῖς πρόσθεν, περὶ τῶν ὀρίων τῆς δικαιοδοσίας τῶν ἐν τῇ Δύσει ἐκκλησιαστικῶν κέντρων τὸν λόγον ποιούμενοι, εἶπομεν; Ἐὰν δὲ θὰ ἠθέλομεν νὰ ἀνέλθωμεν καὶ πρὸ τῶν χρόνων τοῦ Ἀμβροσίου, ὅτε ἤρχισαν σημειοῦμεναι αἱ προσφυγαὶ αὗται, δὲν θὰ ἔπρεπε νὰ παρατρέξωμεν τὸ γεγονός, ὅτι ἡ Ἐκκλησία τῶν Λουγδούνων, ὡς παρατηρεῖ ὁ Leclercq³⁸, ἦτο κέντρον ρωμανίζον. Ἀπὸ τῶν μέσων δηλαδὴ τοῦ δευτέρου αἰῶνος μέχρι τοῦ τρίτου αἰῶνος ἡ ἐκκλησία αὕτη ἀπευθύνεται πρὸς τὴν Ρώμην διὰ τὴν διευθέτησιν τῶν ἐσωτερικῶν ζητημάτων, ἅτινα ἀνεφύοντο ἐν ταῖς ἐκκλησίαις τῆς Γαλλίας, οἷα τὰ ἐκ τῆς ἐμφανίσεως καὶ εἰς τὰ μέρη ἐκεῖνα τῶν Μοντανιστῶν, καθὼς καὶ εἰς τὸ προκίψαν ζήτημα τοῦ Μαρριανοῦ τῆς Ἀρελάτης. Ἐξ ἄλλου, συνεχίζει ὁ αὐτὸς συγγραφεὺς, δὲν ἐδόθη ἐπαρκὴς προσοχὴ εἰς τὸ γεγονός, ὅτι ἡ Ἐκκλησία τῶν Λουγδούνων ὡς πρὸς τὴν ἑορτὴν τοῦ Πάσχα, διὰ τὴν ὁποίαν περιῆλθον εἰς διαφωνίαν ἡ ἐκκλησία τῆς Ρώμης καὶ αἱ Μικρασιατικαὶ ἐκκλησίαι, ἠκολούθησε τὴν πρῶξιν τῆς Ρώμης³⁹. Ἐπ' αὐτῶν λειπῶν τῶν ἡμερῶν τοῦ Εἰρηναίου ἡ ἐκκλησία τῶν Λουγδούνων διεφώνει πρὸς τὰς ἐκκλησίας τῆς Σμύρνης καὶ τῆς Ἐφέσου, αἵτινες ἐώρταζον τὸ Σταυρώσιμον Πάσχα τὴν 14 ἡμέραν τοῦ πρώτου σεληνιακοῦ μηνὸς καὶ δὲν ἀνέμενον νὰ πανηγυρίσωσι τὴν ἐπακολουθοῦσαν εἰς τὴν ἡμέραν ταύτην Κυριακὴν καὶ τὸ Ἀνασιάσιμον Πάσχα.

Ἰκανὰ ταῦτα, ἵνα ἀποδείξωσι τὸ ἀβάσιμον τῆς ὑποθέσεως τῶν περὶ τὸν Palmer καὶ τὸν Hammond.

6. Ἀφετηρία τοῦ Γαλλικανικοῦ τύπου τὰ Μεδιόλανα.

Ἐπικρατοῦσα νῦν θεωρία εἶναι ἡ τοῦ Duchesne⁴⁰, καθ' ἣν ἀφετηρία τῆς Γαλλικανικῆς λειτουργίας, ὡς καὶ τῶν ἄλλων τελετῶν καὶ ἐκκλησιαστικῶν συνθηθειῶν τῶν ἐν Γαλλίᾳ ἐκκλησιῶν, ὑπῆρξαν τὰ Μεδιόλανα, ὅπου ταῦτα τὸ πρῶτον εἰσῆχθησαν διαμορφώσαντα τὸν Ἀμβροσιανὸν ἢ Μεδιολάνειον τύπον καὶ ἀπὸ τῆς ἐκκλησίας ταύτης εἶτα διαδοθέντα τόσον εἰς τὰς ἐκκλησίας τῆς Ἄνω

38. Ἐνθ' ἄνωτ.

39. Εὐσεβίου Ἐκκλ. ἱστ. V, 24.

40. Ἐν σελίστι 87-89 τοῦ μν. ἔργου αὐτοῦ ἐκτιθεμένη.

Ἰταλίας, ὅσον καὶ εἰς τὰς Γαλλικὰς, Ἰσπανικὰς καὶ Κελτοβρεταννικὰς ἐκκλησίας. Τὴν λύσιν ταύτην ὁ μὲν Jungmann⁴¹ χαρακτηρίζει ὡς «ἐκπληκτικὴν» (surprenante), μολονότι καὶ αὐτὸς φαίνεται προσκλίνων πρὸς εἰς αὐτήν· ὁ δὲ Leclercq⁴² εὕρισκε αὐτὴν ἂν μὴ ἐξ ὀλοκλήρου ἀδιαμφισβήτητον, τοῦλάχιστον ὅμως ὡς πιθανωτέραν τῶν ἄλλων θεωριῶν. Εἶναι πιθανόν, συνεχίζει ὁ τελευταῖος οὗτος, ὅτι ὁ Γαλλικανικὸς τύπος ἐτέθη ἐν χρήσει εἰς τὰς ἐν Γαλλίᾳ ἐκκλησίας, ἀφ' ὅτου αὐταὶ ὀργανώθησαν κατὰ τὸ μητροπολιτικὸν σύστημα ἢ περίπου κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην, ἥτοι περὶ τὰ τέλη τοῦ τετάρτου αἰῶνος. Πραγματικὸς ὅμως μητροπολίτης τῶν Γάλλων ὑπῆρξε κατὰ τὴν ἐποχὴν αὐτὴν ὁ Ἀρχιεπίσκοπος Μεδιολάνων, ὡς ἐμφαίνεται ἐκ τῶν ἐπανειλημμένων πρὸς αὐτὸν προσφυγῶν τῶν Γάλλων ἐπισκόπων. Εἶναι ἢ ἐποχῇ, παρατηρεῖ ὁ Duchesne⁴³, καθ' ἣν αἱ μάζαι τῆς ὑπαίθρου ἐπέστρεφον εἰς τὸν Χριστιανισμόν, αἱ ἐκκλησίαι ἀνικοδομοῦντο εὐρύτεραι, ὅπως ἐπαρκῶσιν εἰς τὰς συνάξεις τοῦ νέου πλήθους τῶν προσηλύτων, καὶ οἱ κληρικοὶ ἔδει νὰ πολλαπλασιαζῶνται πρὸς ἐξυπηρέτησιν τῶν θρησκευτικῶν ἀναγκῶν τῶν. Πολλοὶ ναοὶ ἐν Γαλλίᾳ ἀνηγέρθησαν κατὰ τὸν αἰῶνα τοῦτον ἐπὶ τοῦ μεγάλου Κωνσταντίνου καὶ τῶν υἱῶν αὐτοῦ. Ἡ ἐκ τῶν Μεδιολάνων δ' ἐπίδρασις ἀσκειῖται ἀκριβῶς κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην, καθ' ἣν ἡ Γαλλικανικὴ λειτουργία ἐφθασεν εἰς τὴν ἀνάπτυξιν, τὴν ὁποίαν εἶχεν, ὅταν διεδόθη καθ' ἅπασαν τὴν Δύσιν καὶ καθ' ἣν στιγμὴν ἡ Δύσις εἶχεν ἀνάγκην λειτουργίας διαμεμορφωμένης καὶ μονίμου⁴⁴.

7. Γένεσις τοῦ Ἀμβροσιανοῦ τύπου.

Γεννᾶται ἤδη τὸ ζήτημα, πῶς ὁ νέος οὗτος λειτουργικὸς τύπος εἰσῆχθη καὶ ἐκράτησεν ἐν Μεδιολάνοις, ὁπόθεν ἔπειτα διεδόθη καὶ πέραν τῶν Πυρηναιῶν καὶ μέχρι τῆς Μάγχης, καθὼς καὶ ἐν τῇ Ἄνω Ἰταλίᾳ; Πληρέστερον ἴσως ὁ Mercati⁴⁵ ἀποδίδει τὴν βαθμιαίαν εἰσαγωγὴν τῶν μεταβολῶν εἰς τὸν ἀρχικῶς κρατοῦντα ἐν Μεδιολάνοις τύπον εἰς διάφορους λόγους. Εἶναι δὲ οὗτοι κατ' αὐτὸν οἱ ἐπόμενοι: 1) Σχέσεις καὶ ἀλληλεπιδράσεις τῶν Ἀρειανῶν Ἀνατολῆς καὶ Δύσεως; 2) Μακρὰ διαμονὴ ἐπισκόπων ἐξ Ἀνατολῆς συντροχόντων εἴτε εἰς τὴν αὐτοκρατορικὴν αὐλὴν τῶν Μεδιολάνων, εἴτε συμμετεχόντων εἰς συνόδους ἐν τῇ Ἄνω Ἰταλίᾳ, εἴτε καὶ ἐξορίστων εἰς Μεδιόλανα καὶ τὰ πρὸς τὰ

41. Ἐνθ' ἄνωτ. I σελ. 75.

42. Ἐνθ' ἄνωτ. στήλ. 477.

43. Ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 87.

44. Πρβλ. καὶ Leclercq ἔνθ' ἄνωτ. στήλ. 486.

45. Παρὰ Lejay ἔνθ' ἄνωτ. στήλ. 1380.

ἐκεῖ μέρη· 3) Εὐσεβεῖς ὁδοιπορῖαι πιστῶν ἐκ τῆς Ἐνωῦ Ἰταλίας προσερχομένων εἰς προσκύνησιν τῶν Ἁγίων Τόπων καὶ ἐκεῖθεν ἐπανερχομένων καὶ ἐκδηγουμένων τὰ κατὰ τὴν λατρευτικὴν πράξιν τῶν Ἱεροσολύμων καὶ τῆς Ἐνατολῆς· 4) Ἐπιδρομαὶ βαρβάρων ἀρειανῶν οἰκείως ἐχόντων πρὸς τὴν ἐν τῇ Ἐνατολῇ λειτουργικὴν πράξιν καὶ 5) Κυριαρχίαι τῶν Ὀστρογόθων ἢ τῶν Βυζαντινῶν ἐπὶ τῆς Ἐνωῦ Ἰταλίας.

Ὁ Duchesne⁴⁶ ἐξ ἄλλου ὑποστηρίζει, ὅτι ὁ νέος λειτουργικὸς τύπος εἰσήχθη εἰς τὰ Μεδιόλανα περὶ τὰ μέσα τοῦ τετάρτου αἰῶνος, ὡς κύριον εἰσηγητὴν τούτου, ἐκὶς τῶν διατριβόντων ἐν τῇ αὐτοκρατορικῇ αὐλῇ ἐπισκόπων ἐξ Ἐνατολῆς καὶ τῶν πολυαριθμῶν συνάξεων τούτων ἐν Μεδιολάνοις, θεωρεῖ τὸν ἐπὶ εἴκοσιν ὄλα ἔτη χρηματίσαντα ἀρχιεπίσκοπον τούτων Αὐξέντιον (355-374), Καππαδόκην τὴν πατρίδα, ἀρειανὸν τὰ φρονήματα, ἀναβιβασθέντα δ' ἐπὶ τοῦ θρόνου τῶν Μεδιολάνων ὑπὸ τοῦ αὐτοκράτορος Κωνσταντος εἰς διαδοχὴν τοῦ ἐξορισθέντος ἀρχιεπισκόπου Διονυσίου. Ὁ Αὐξέντιος ἀνῆκεν εἰς τὸν κληρὸν τῆς αὐτοκρατορικῆς αὐλῆς, ἔλαβε δὲ ἐνεργὸν μέρος εἰς τὴν ἐν ἔτει 359 συνελευθῶσαν εἰς Ρίμινι ἀρειανίζουσαν σύνοδον. Ἀλλὰ καὶ μετὰ τὴν ἤτταν τῶν ἀρειανιζόντων ὁ Αὐξέντιος παρέμεινε ἐπὶ δέκα καὶ πέντε εἰσέτι ἔτη ἀρχιεπίσκοπος Μεδιολάνων, παρὰ τὰς γενομένας ἀποπειρας καὶ προσπάθειας πρὸς ἐκθρονισμόν αὐτοῦ. Ἀκριβῶς δὲ τὸ ὅτι αἱ προσπάθειαι αὗται ἀπεδειχθησαν ἀνίσχυροι, ἀποτελεῖ ἀπόδειξιν τῆς ἐπιρροῆς καὶ τῆς δυνάμεως, τὴν ὅποιαν ὁ Αὐξέντιος ἐξηκολούθει νὰ ἔχη καὶ νὰ ἀσκήῃ ἐπὶ τοῦ κλήρου αὐτοῦ καὶ ἐπὶ τῆς ἐσωτερικῆς ὀργανώσεως τῶν τῆς ἐκκλησίας αὐτοῦ. Ὁ διάδοχος αὐτοῦ Ἀμβρόσιος εὗρε πολλά, ἐξ ὧν ὁ Αὐξέντιος εἰσήγαγε, ἅτινα δὲν ἦτο ἐπιβεβλημένον νὰ διορθώσῃ. Ἐφ' ὅσον δὲ ἡ ὀρθόδοξος διδασκαλία ἐξησφαλιζέτο ὑπὸ μόνου τοῦ γεγονότος τῆς εἰς τὸν ἀρχιεπισκοπικὸν θρόνον ἀναρρήσεώς του, ὁ Ἀμβρόσιος δὲν ἐθεώρησε φρόνιμον καὶ ἐπιβαλλόμενον νὰ προβῇ εἰς ἀνωφελεῖς τοῦ λειτουργικοῦ τύπου μεταβολὰς καὶ ἐπανορθώσεις. Εἶναι δὲ βέβαιον, ὅτι πολλαὶ λεπτομέρειαι ἐκ τῶν σοβαρωτέρων τοῦ Ἀμβροσιανοῦ τύπου ὑπῆρχον κατὰ τοὺς χρόνους τῆς ἀρχιρατείας αὐτοῦ, καὶ ἐφ' ὅσον αἱ λεπτομέρειαι αὗται φέρουσι προδήλως τὴν σφραγίδα τῆς ἐπιδράσεως τῶν λειτουργικῶν τῆς Ἐνατολῆς, πιθανώτερον εἶναι νὰ δεχθῶμεν, ὅτι δὲν εἰσήγαγεν αὐτὰς ὁ Ἀμβρόσιος, ἀλλ' ὑφίσταντο αὗται πρὸ αὐτοῦ καθιερωθεῖσαι ἄλλαι μὲν ὑπὸ τοῦ προκατόχου Αὐξεντίου, ἄλλαι δὲ καὶ πρὸ τοῦ Αὐξεντίου. Διότι, ὡς παρατηρεῖ ὁ Lejay, ἐκ δέκα προκατόχων τοῦ Ἀμβροσίου, ἐξαιρέσει τοῦ Αὐξεντίου, ἐπτὰ φέρουσιν ὀνόματα ἑλληνικά, ἦτοι οἱ Ἐνατολῶν, Καλίμερος, Μηνᾶς, Μοιροκλῆς, Προτάσιος, Εὐστόργιος, Διονύσιος. Ὑπάρχει λοιπὸν πᾶσα πιθανότης, ὅτι αἱ πρὸς ἀναθεώρησιν τῆς λατρείας τῶν Μεδιολάνων τάσεις ἐξεδηλώθησαν καὶ πρὸ τοῦ Αὐξεντίου.

46. Ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 88.

Τοσαῦτα καὶ περὶ τῆς θεωρίας τοῦ Duchesne, ἥτις παρουσιάζεται περισσότερον τῶν λοιπῶν πιθανὴ καὶ εὐαπόδεκτος, διὰ τούτων δὲ ἐπιτίθεται πέρασ εἰς τὴν σχετικῶς μακρὰν διαπραγμάτευσιν τοῦ προβλήματος τῆς προελεύσεως τοῦ Ἀμβροσιανοῦ, ἀμα δὲ καὶ τῶν Γαλλικανικοῦ καὶ Μοζαραβικοῦ καὶ Κελτικοῦ τύπων. Ἐρχόμεθα ἤδη εἰς τὴν ἔκθεσιν τῶν κυρίων σημείων τῆς Ἀμβροσιανῆς λειτουργίας.